

vayetlere dayanarak cahîmi cehennemin altıncı tabakası olarak yorumlamışlar ve buranın Arap müşriklerine has olduğunu ileri sürmüşlerdir. Elmalılı ise cahîmin cehennemin en şiddetli tabakası olduğunu kaydeder (*Hak Dini*, VIII, 5333). Bir kısım müfessirler de cehennem hakkında kullanılan yedi isimden her birinin onun kapılarının adı olduğunu söylemişlerse de bu yorum isabetli görülmemiştir. Şii kaynaklarının bir kısmı (Muhammed er-Riyşehrî, II, 186) cahîmi cehennemin en üst ve azabı en hafif tabakası olarak gösterir (bk. CEHENNEM).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Şihâh*, "çhm" md.; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "çhm" md.; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 259; *Lisânü'l-‘Arab*, "çhm" md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu‘cem*, "cahîm" md.; Mustafavî, *et-Taḥkîk*, "çhm" md.; *Müsned*, II, 230; III, 183; Buhârî, "Kader", 15; Nesâî, "Şi-yâm", 5; Taberî, *Camf u'l-beyân* (Şâkir), II, 562; İbnü'l-Cevzî, *Zâd u'l-mesîr*, I, 136; Fahredden er-Râzî, *Mefâtih u'l-ğayb*, XXVI, 150; Beyzâvî, *Envâr u't-tenzîl*, İstanbul 1285, II, 329; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3065; VIII, 5333; IX, 6058; Muhammedî er-Riyşehrî, *Mizân u'l-ḥikme*, Kum 1362-63 hş./1403-1405, II, 186; Thomas O'Shaughnessy, "The Seven Names for Hell in the Qur'ân", *BSOAS*, XXIV (1961), s. 451-455; Bustânî, *DM*, Tahrân 1299/1882, IV, 397-403.

A. SAİM KILAVUZ

CAHİT SITKI TARANCI

(bk. TARANCI, Cahit Sıtkı).

CÂHİZ

(الجاحظ)

Ebû Osmanın Amr b. Bahr
b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî
(ö. 255/869)

Arap edebiyatının
en büyük nesir yazarlarından
ve Mu'tezile kelâmcılarından biri.

150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. İlk kaynaklara dayanarak biyografisini yazan Sendûbi'ye göre dedesi Mahbûb de ve çobanı bir zenci idi. Buna göre Câhiz bir Arap-zenci melezi olmalıdır. "Câhiz" lakabı kendisine patlak gözlü olmasından dolayı verilmiştir.

Küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye karşı şiddetli bir arzusu olan Câhiz'in gençliğinde, en parlak devrini yaşayan Basra'da çok canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ahfeş, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Zeyd el-Ensârî, Asmaî gibi birçok

büyük âlim Basra'da bulunuyordu. Câhiz bu âlimlerin derslerine devam ederek gramer, şiir, tarih ve edebiyat öğrendi. Bir yandan da geçimini sağlamak için ticaretle uğraştı. Bu arada Basra Camii'ndeki ilmî ve edebî meclislere, Basra panayırının kurulduğu, çöl Arapları'nın geldiği, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Mirbed'e (Yâkût, *Mu‘cem u'l-büldân*, V, 97-99) devam etti. Fasih Arapça'yı onlardan öğrendi. Ayrıca kelâmcıların, çeşitli mezhep mensuplarının, müslümanlarla diğer dinlere mensup olanların ve Şuûbiyye'nin aralarında tartıştıkları meseleleri dinledi. Âlimlerin ve ediplerin meclislerine katılmak için bazan Kûfe'ye ve Bağdat'a kadar gitti.

Câhiz eserlerini 200 (815) yılından daha önce yazmaya başlamış olmalıdır. Zira hilâfet ve diğer konularla ilgili eserlerinin Halife Me'mûn tarafından beğenilmesi ve kendisinin Bağdat'a çağırılması 200 yılına rastlar. Câhiz bundan sonra zaman zaman Bağdat ve Sâmerâ'da halifenin ve devlet büyüklerinin muhittinde kalmış ve çeşitli eserler yazıp onlara takdim ederek oldukça büyük bir yekûn tutan câizeler almıştır. Bu durum, 247 (861) yılında Halife Mutevekkil-Alellah ile Feth b. Hâkân el-Fârisî'nin Sâmerâ yakınında öldürülmelerine kadar devam etmiştir.

Câhiz Bağdat'ta bulunduğu sırada bilhassa Aristo'dan yapılan tercümelerden faydalanmıştır. Vedîa Tâhâ Necm bu konuyu *Menkûlât u'l-Câhiz* 'an Aristo fi Kitâbi'l-Ḥayevân adlı eserinde (Küveyt 1985) ele almıştır. Edindiği bu kültür Nazzâm, Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezile büyüklerinin tesiri altında teşekkül eden kelâma dair fikirlerinin olgunlaşmasına yardım etti. Me'mûn devrinde bir ara Dîvânü'r-resâil başkanlığına getirildiyse de birkaç gün sonra bu görevden istifa etti. Daha sonra bu makamda İbrâhîm b. Abbas es-Sülfî'ye vekâlet ettiği bilinmektedir. Geçimini, eserlerini ithaf ettiği kimselerden aldığı câizelerle sağlayan Câhiz'in *Kitâbü'l-Ḥayevân*, *Kitâbü'l-Beyân*, *Kitâbü'z-Zer' ve'n-naḥl* adlı eserlerinin her biri için 5000 dinar mükâfat aldığı rivayet edilir.

Câhiz'in asıl parlak devri, 220-233 (835-847) yılları arasında vezirlik makamında bulunan İbnü'z-Zeyyât Muhammed b. Abdülmelik zamanına rastlar. Bu sırada kaleme aldığı birçok risâlesini İbnü'z-Zeyyât'a ithaf etti. Onun bu devirde yaşadığı müreffeh hayatı ve sahip ol-

duğu itibarı Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiği bir hadise göstermektedir (*Târîhu Bağdâd*, XII, 219). Câhiz bu arada Şam, Humus ve Antakya'yı ziyaret etti. 233 (847) yılında İbnü'z-Zeyyât öldürülünce kendisi de yakalanıp hapsedildi. Daha sonra Ahmed b. Ebû Duâd onu affetti. Bunun üzerine eserlerinin bir kısmını İbn Ebû Duâd ve oğlu Muhammed'e ithaf etti. Bir ara Halife Mutevekkil-Alellah Câhiz'i çocuklarına hoca tayin etmek istediysen de çirkin yüzlü olduğu için bundan vazgeçti. İbn Ebû Duâd ve oğlunun ölmesinden sonra ise Halife Mutevekkil-Alellah ile Feth b. Hâkân'ın himayetlerini gördü ve bazı eserlerini onlara ithaf etti. Bu sırada Feth ile birlikte Şam'a gitti.

Hayatının sonuna doğru felç olan Câhiz, ayrıca damla hastalığından mustarip ve çok yaşlanmış olarak Basra'ya çekildi. Bir ara Halife Mutevekkil-Alellah kendisini Sâmerâ'ya davet ettiyse de bu davete icabet edemedi (Yâkût, *Mu‘cem u'l-üdebâ*, XVI, 113). 255 yılı Muharreminde (Ocak 869) doksan beş yaşlarında iken Basra'da vefat etti.

Patlak gözlü, ince boyunlu, kalın dudaklı, esmer tenli, kısa boylu olan Câhiz neşeli, şakacı, zeki, nüktedan, biraz cimri ve tartışmadan hoşlanan bir kimse idi. Çirkinliğine rağmen meziyetleriyle kendisini sevdirmiş, en yüksek makamlarda bulunan devlet adamları ile münasebet kurabilmiştir. Kaynaklarda onun evlendiğine ve çocuk sahibi olduğuna dair bilgi yoktur. Meymûn b. Hârûn'un rivayetine göre bir câriyesi, bir de hizmetçisi vardı (İbnü'n-Nedîm, s. 39). Diğer bir rivayete göre ise satın aldığı bir Türk câriyeden bir oğlu olmuştur (Ch. Pellat, *Le Milieu basrien*..., s. 242, not 2).

Üslûbu ve Şahsiyeti. Câhiz'in İslâm düşünce tarihinde önemli bir yeri bulunmakla beraber onun asıl şöhreti yazarlığı ve edipliği dolayısıyladır. Halife Me'mûn ile Câhiz'den bahseden müellifler onun üslûbunu takdir etmişlerdir. Her ne kadar daha önce İbnü'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn gibi büyük nesir ustaları yetiştirmişse de Arap nesrine mükemmel şeklini veren Câhiz olmuştur. Onun üslûbunda lüzumsuz seciler ve sunîlik yoktur. Geniş eserlerinde konu dağınıklığına rastlanmakla beraber risâlelerinde bu durum görülmez. Üslûbundaki âhengi, seçi yerine aynı fikri iki değişik şekilde ifade etmek suretiyle sağlamıştır. Böylece kendisinden önceki nesirciler gibi kısa ve özlü ifade yerine konuyu biraz daha

uzun bir tarzda ele almayı tercih etmiştir.

Câhiz'e göre kitap, okuyan ve dinleyenlerin kolayca anlayabilmeleri için açık bir ifade ile yazılmalı ve mânâyı açıklayan gerekli ayrıntılardan mahrum olmalıdır. Eğer müellif özlü anlatımı tercih ederse kendisini sadece yüksek kültürlü kişiler anlayabilir.

Arap ve İslâm kültürünün altın çağında yaşayan Câhiz bu kültürün en büyük temsilcilerinden biri olmuş, hem dinî hem din dışı alanlarda eserler vermiştir. İslâm akılcılığının beşiği olan Basra'da doğması ve elde ettiği diğer imkânlar onu büyük zekâlardan biri yapmıştır. Dinî-siyasî sahadaki eserlerinde İslâm'ın ilk devirlerindeki meseleleri, din dışı eserlerinde ise İslâm kültürünü ve hümanizmasını inceledi. Günümüze pek azı ulaşan eserlerinden çıkan sonuca göre Câhiz, imanının sınırlarını aşmadan tabii hadiseleri, eski tarihi, gerçek gibi nakledilmiş efsanevî rivayetleri büyük bir ustalıkla tenkit süzgecinden geçirir ve bunların akla uygun çözüm yollarını arar. Nakledilen hadiselerin kabul edilebilmesi için çok meşhur olmalarının ve senedlere dayanmalarının yeterli olmadığını, bazan önemsiz ve yanlış olan bir şeyin büyük şöhrat kazanabileceğini söyler. Câhiz çok kimse tarafından rivayet edilen hususların muhteva bakımından psikolojik bir tenkide tâbi tutulması gerektiği kanaatindedir. Bu görüşünden ve şakacı tabiatından dolayı muhaddisler onu güvenilir bir kişi olarak kabul etmemişlerdir. İbn Asâkir'in bir kaydına göre şifâhî rivayete pek itimat etmezdi. Câhiz Arap mirasından, eski Yunan-Hint kültüründen faydalı gördüğü şeyleri din-dâşlarına öğretmeye çalışmış, bununla beraber bazan Aristo gibi büyük otoriteleri tenkit etmekten de geri kalmamıştır.

Câhiz'in en çok dikkat çeken taraflarından biri de psikolojik tahlilleridir. Bu tahlillere bilhassa küçük risâlelerinde rastlanır. Tabii çevrenin insan ve hayvanlara etkisi üzerinde ısrarla duran Câhiz, bu hususta sosyal çevrenin etkisinden de önemle söz ederken *Kitâbü'l-Beyân*'da şarkıcı bir câriyeyi örnek olarak ele alır, onun mesleği ve aldığı terbiye gereği dürüst bir hayat yaşamasının mümkün olmadığını söyler (H. el-Fâhûrî, s. 68-69). Câhiz, birçok İslâm müellifinin aksine, edebî eserlerinde yaşadığı toplumdan, toplum hayatından söz etmeyi ihmal etmez ve günlük hayatın birçok

meselesini ele alır. Şu var ki o her şeyden önce Arap kültürünün ateşli bir savunucusudur. Eserlerinde verdiği örnek insan tipleri hep Araplar'dan seçilmiştir. Câhiz aynı zamanda hilâfetin kuvvetli bir müdafii olduğu için eserlerinde devletin gelişmesinde etkili olan unsurları darıltmamaya çalışmış, hatta fırsat düştükçe onları övmüştür.

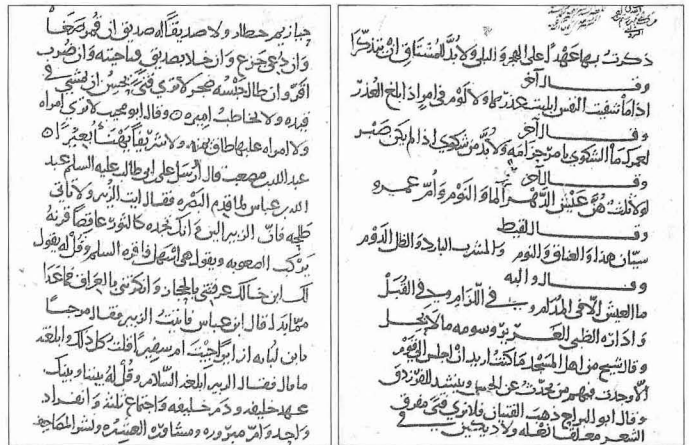
Eserleri. Câhiz Arap edebiyatında en çok eser veren müellifler arasında yer alır. Kitaplarının sayısı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Sibt İbnü'l-Cevzî, onun 360 eseri olduğunu ve bunların çoğunu Bağdat'ta Ebû Hanîfe Türbesi Kütüphanesi'nde gördüğünü söyler (bk. Aynî, IX, vr. 72^a; Şeşen, ŞM, VI, 113). Câhiz'in, eserlerini genellikle belirli adlar altında zikretmeyip çeşitli yerlerde farklı isimlerle kaydettiği veya onları yeniden telif ettiği, gençliğinde bazı eserlerini İbnü'l-Mukaffa' ve Halîl b. Ahmed gibi âlimlerin adlarıyla yazdığı, bu arada başkalarının onun şöhratından istifade için kendi kitaplarını Câhiz'e isnat ettikleri de bilinmektedir. Pellat tarafından eserleri üzerinde yapılan son araştırmada 244 kitap adı tesbit edilmiştir (Arabica, XXXI/2, s. 117-164; Şeşen, TED, I, 231-272). Eserlerinin yirmi beş kadarı günümüze tam, altmış beş kadarı da eksik olarak gelebilmiştir. Bir kısmı küçük risâleler halinde kaleme alınmış olan bu eserler, değişik araştırmacılar tarafından *Mecmû'atü resâ'ili'l-Câhiz* (nşr. Sâsî, Kahire 1325/1907; P. Kraus — Tâhâ el-Hâcîrî, Kahire 1943) veya *Resâ'ilü'l-Câhiz* (nşr. Sendübî, Kahire 1352/1933; Abdüsselâm Hârûn, I-II, Kahire 1964/1965; III-IV, Kahire 1979) adlarıyla bir araya getirilerek neşredilmiştir. Brockelmann onun eserlerinden tesbit edebildiklerini konularına göre tasnif etmeye çalışmıştır (GAL, I, 158-159;

Suppl., I, 239-247). Câhiz'in hemen hepsi ansiklopedik mahiyette olan eserlerini konularına göre kesin sınırlarla tasnif etmek güçse de bunların belli başlılarını aşağıdaki gruplar altında ele almak mümkündür (eserlerinin tamamı için bk. Pellat, Arabica, III, 147-180; a.m.lf., *The Life and Works of Jâhiz*; Sezgin, III, 368-375; VII, 240-241; ayrıca bk. ciltlerin sonundaki indeksler):

A) Dil ve Edebiyat. 1. *el-Beyân ve't-tebyîn**. Arap dilinin özellikleri üzerinde duran ve Araplar'ın şiir ve hitabetteki kabiliyetlerini ortaya koyan Câhiz'in bu konudaki en önemli eseridir. Tarihî ehemmiyeti olan çeşitli vesika ve kayıtları da ihtiva eden ve birçok defa basılan eserin en iyi neşri Abdüsselâm Hârûn tarafından dört cilt halinde yapılmıştır (Kahire 1378/1958). 2. *Kitâbü Âyi'l-Kur'ân*. Kur'ân-ı Kerim'in Arap gramerine uygunluğundan, belâgat ve i'câzından bahseder (bk. Şeşen, TED, I, 240). 3. *Risâle fi'l-belâğa ve'l-i'câz* (bk. a.g.e., I, 240).

B) Kelâm ve Mezhepler Tarihi. 1. *el-Oş-mâniyye**. Şiir'in iddialarına karşı ilk üç halifeyi savunan bir eserdir (nşr. A. Hârûn, Kahire 1955). Câhiz bu kitabında daha sonraki kelâmcıların aksine sosyopsikolojik ve tarihî deliller kullanır. 2. *Kitâb fi'l-'Abbâsiyye*. Hilâfetin Hz. Abbas'ın soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia edenlerin görüşlerini konu edinir (nşr. Sendübî, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde). 3. *Taşvîbü 'Alî fi tahkîmi'l-hakemeyn*. Hakem Vak'ası'nda Hâricîler'e karşı Hz. Ali'yi savunan eser, onun bu olayda en uygun yolu takip ettiğini ispata çalışır. Eserde ayrıca her iki tarafa mensup askerler psikolojik ve sosyolojik özellikleri açısından tahlile tâbi tutulur (nşr. Ch. Pellat, *el-Mesrik*, LII [Beyrut 1958], s. 417-491). 4. *Faziletü'l-Mu'tezile* (bk. Pellat, Arabica, III, 168). 5. *Kitâbü'r-Red*

Câhiz'in
el-Beyân
ve't-tebyîn
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Esad Efendi,
nr. 3883)

Cāhiz'in
Kitābū'l-Hayevān
adlı eserinden
minyatürlü
iki sayfa
(Milano
Ambrosiana Ktp.,
nr. 140, R.F.D.,
vr. 10^a, 41^a)

‘alâ aşhâbî'l-ilhâm. İlhamı bilgi vasıtalarından biri olarak kabul edenleri reddetmek amacıyla yazılan eser (bk. a.g.e., III, 160), konunun işleniş bakımından Cāhiz'in orijinal teliflerinden biridir. 6. Kitābū Halkı'l-Kur'ân. Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğu tezini müdafaa eder. 7. Hucecu'n-nübüvve*. Peygamberliğin ve mücizelerin lüzumuna dairdir (her iki eser için bk. Sendübî, Resâ'ilü'l-Cāhiz). 8. Tafzîlü şinâ 'atî'l-kelâm (bk. Şeşen, TED, I, 263, 265). 9. er-Red 'ale'n-naşârâ ve'l-yehûd. Cāhiz bu reddiyesinde, Kur'ân-ı Kerim'in yahudi ve hristiyanlara dair verdiği bilgilerin yanlışlığını iddia eden hristiyanların yönelttikleri altı soruya cevap vermektedir. Eserin temel özelliği, bu soruları cevaplandırması dolayısıyla, İslâm'a dil uzatan hristiyanların kendi dinlerinin savunulacak bir yanı olmadığını onlara göstermesidir. Bir diğer özelliği de İslâm'ın ortaya çıkışından milâdî IX. yüzyıla kadar geçen dönemde gayri müslimlerin sosyal durumları hakkında bilgi vermesidir. Cāhiz'in reddiyesinin asıl metni günümüze ulaşmamıştır. Sadece Ubeydullah b. Hassân tarafından seçilmiş bazı kısımları mevcuttur. Eser Ezher Kütüphanesi ile (nr. 6836) Ahmed Teymur Paşa Kütüphanesi'nde (Edeb, nr. 19) bulunmaktadır. Eldeki reddiyesinin büyük bir kısmı, Müberred'in el-Kâmil adlı eserinin kenarında (Kahire 1324), daha sonra da J. Finkel tarafından neşredilen Şelâsü resâ'il (Kahire 1926) içinde yer almaktadır. Finkel bu reddiye "A Risâla of Al-Jāhiz" adıyla İngilizce'ye de çevirmiştir (JAOS, XLVII (1927), s. 311-334). J. Finkel'in neşri esas alınarak I. S. Allouche tarafından "Un traité de polémique Christiano-Musulmane au IXe siècle" (Hespéris, XXVI [Paris 1939], s. 123-156) adıyla Fransızca'ya tercüme edilen eserin tahkikli neşri Abdüsselâm Hârûn ve Muhammed Ab-

dullah eş-Şerkâvî tarafından yapılmış, bu neşirden Osman Cilacı tarafından Hıristiyanlığa Reddiye adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Konya 1992). 10. Risâle ilâ Ahmed b. Ebî Du'âd fî Kitâbî-Red 'ale'l-Müşebbihe. Cāhiz'in, muhaddislerin ve Şîa'nın teşbih'e dair fikirlerini red için kaleme almış olduğu eserini tanıtmak ve onların Mu'tezile'ye karşı tehlike oluşturduklarını belirtmek üzere İbn Ebû Duâd'a hitaben yazdığı mektup tarzında bir eserdir (nşr. A. Hârûn, Resâ'ilü'l-Cāhiz içinde). 11. Risâle fî beyâni mezâhibi's-Şi'a (nşr. Sendübî, Resâ'ilü'l-Cāhiz içinde).

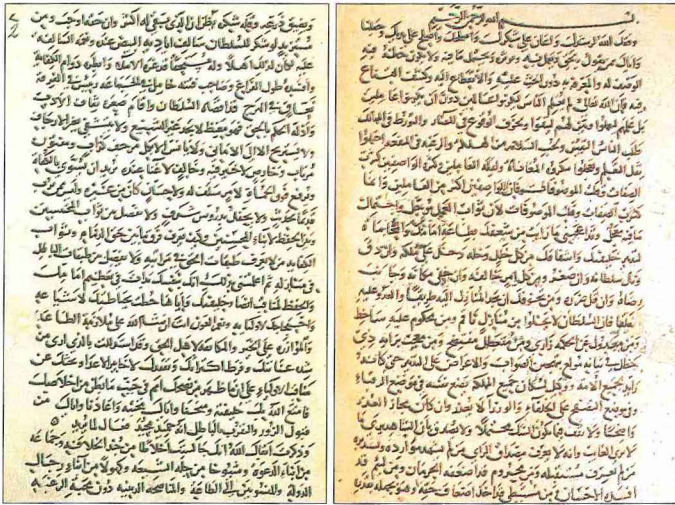
C) Tarih ve Siyaset. 1. Risâle fî Benî Ümeyye. 2. Kitâbü Cemhereti'l-mülûk (trc. Pellat, Le livre de couronne sur les règles de conduite des rois, Paris 1954). 3. Kitâbü'l-Mülûk ve'l-ümemi's-sâlife ve'l-bâkiye (her üç eser için bk. Sendübî, Resâ'ilü'l-Cāhiz).

D) Ahlâk. 1. et-Tâc fî ahlâkı'l-mülûk*. Halife Mütevekkil-Alellah'ın veziri Feth b. Hâkân'a ithaf edilen, siyasetnâme türüne de giren bir eserdir (nşr. A. Zeki Paşa, İstanbul 1914; Fevzi Atavî, Beyrut 1970; eserin Cāhiz'e nisbeti konusunda bk. A. Zeki Paşa'nın neşri, s. 23-65; Şeşen, TED, I, 238, 269). Eser bir girişle dört bölümden oluşur. Özellikle Emevîler ve Abbâsîler'de eğlence ve müzik ile ilgili âdet ve uygulamaların, folklorik bilgilerin yer aldığı üçüncü bölüm kültür tarihi bakımından büyük değer taşır. 2. Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-azdâd. İnsanların iyi ve kötü davranışlarını psikolojik tahliller sonucu tenkide tâbi tutan bir eserdir (bk. Pellat, Arabica, III, 165). 3. Risâle fî'n-nübl ve't-tenebbül ve zemmi'l-kibr (nşr. ve trc. Pellat, Arabica, XIV/3, s. 259-283; nâşir bunun Kitâbü'l-Kibr el-müstahsen ve'l-mustakbah ile aynı eser olduğu kanaatinde; krş. Şeşen, TED, I, 254, 261). 4. Ri-

sâle fi'l-faşl mâ beyne'l-'adâve ve'l-ḥased. Psikolojik davranışların tahlil edildiği edebî bir eserdir (nşr. A. Hârûn, Resâ'ilü'l-Cāhiz içinde; krş. Şeşen, TED, I, 246, 247). Cāhiz bu konuda Risâle fî kit-mâni's-sır ve ḥuṣṣi'l-lisân, Risâle fî zemmi ahlâkı'l-küttâb ve Kitâbü'l-Hicâb ve zemmi adlı eserleri de kaleme almıştır. Muhammed Kürd Ali tarafından Cāhiz'e nisbet edilerek neşredilen Kitâbü Tehzîbi'l-ahlâk'ın (Dımaşk 1924) Yahyâ b. Adî'ye ait olduğu sonraki araştırmalarla ortaya konmuştur.

E) Sanat ve Ticaret. 1. Kitâbü't-Tebaşşur bi't-ticâre. Ziyet eşyası, mücevherat ve itriyat gibi değerli ticarî malların yapımı, kaliteleri, alım ve satımı vb. konuları işleyen bir eserdir (nşr. H. H. Abdülvehhâb, Beyrut 1966). 2. Risâle fî şinâ 'atî'l-ḫuvvâd. Halife çocuklarına muhtelif ilim ve sanatların öğretilmesini tavsiye ettiği ve çeşitli mesleklerden on bir kişiye kendi mesleklerinin terim ve ifadeleriyle bir savaş sahnesini hikâye ettirdiği risâlesidir (nşr. A. Hârûn, Resâ'ilü'l-Cāhiz içinde). 3. Risâle fî medhi't-tüccâr ve zemmi 'ameli's-sultân. Serbest meslek sahiplerini öven, buna karşılık devlet işlerinde ve sultanın maiyetinde çalışanları yeren bir risâledir. 4. Kitâbü'l-Mu'allimîn. Çocuk terbiyesine dairdir. 5. Kitâbü Gıṣṣi's-şinâ'ât. Çeşitli mesleklerin hilelerini anlatır. 6. Risâle fî ṭabakâti'l-muḡannîn. Müsiki alanında şöhret bulmuş şarkıcıların isimlerini ihtiva eden bir listedir (son dört eser için bk. Şeşen, TED, I, 256, 259, 248, 268). 7. Kitâbü'l-Kıyân. Eserde içkili şarkılı toplantı düzenleyenler eleştirilmektedir. Ancak câriyelerin erkekler arasına örtünmeye riayet etmeden şarkı söylemelerinin sakıncalı olmadığı belirtilmekte ve İran kültüründe edeb'in, Grek kültüründe ise felsefenin bir bölümü sayılan müziğin meşruiyetiyle güzellik ve aşkla ilişkisi üzerinde durulmaktadır (Amnon Shiloah, s. 92). Eser Abdüsselâm Hârûn tarafından Resâ'ilü'l-Cāhiz içinde neşredilmiş (Kahire 1964), ayrıca A. F. L. Beeston tarafından The Epistle on Singing-girls adıyla İngilizce'ye çevrilerek Arapça metniyle birlikte yayımlanmıştır (Warminster 1980).

F) Diğer Eserleri. 1. Kitâbü'l-Hayevân*. Cāhiz'in en önemli eseri sayılır (I-VII, Kahire 1323-1325; nşr. A. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945). Zoolojinin çeşitli bölümlerine, hayvan türlerinin evrimine, iklim ve muhitin tesirine dair müellifin geniş bilgisi yanında tecrübeye de dayanan an-

Câhiz'in
Fezâ'ilü'l-Etrâk
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Damad
İbrâhîm
Paşa, nr. 949/1)

siklopedik mahiyette bir eserdir. 2. *Kitâbü'l-Buhalâ'*. Cimriliği tahlil ederek toplumdaki çeşitli sınıftan cimrileri ve özellikle Araplar'dan başka milletleri hicveder. Cemiyet hayatını inceleyen ve edebiyat tarihi için de değerli bir kaynak olan eser ilk defa G. von Vloten tarafından yayımlanmış (Leiden 1900), daha sonra değişik kişilerce de neşirleri yapılmıştır (Sâsî, Kahire 1323/1905; Ali el-Cârîm — Ahmed el-Avâmîrî, I-II, Kahire 1357-1358/1938-1939; Tâhâ el-Hâcîrî, Kahire 1948, 1963; Fransızca trc. Pellat, *Le livre des avarès*, Paris 1951). 3. *Kitâbü't-Terbî' ve't-tedvîr*. Felsefe, kozmoloji, astroloji, sihir ve müzik gibi konularda ilmi tartışmaya zemin teşkil edecek soruların yer aldığı, bilhassa eski Yunan ve İran müzisyenleriyle müzik form ve aletlerinden bahseden bir eserdir (nşr. Pellat, Dimaşk 1955; Fransızca trc. için bk. Maurice Adad, *Arabica*, XIV/3, s. 298-319; Amnon Shiloah, s. 95). 4. *Fezâ'ilü'l-Etrâk*. İslâm âleminde Türkler'e dair yazılan en eski eserdir. A. Hârûn tarafından *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde neşredilen (Kahire 1964) kitabı Ramazan Şeşen *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Ankara 1967). 5. *Faḥrû's-sûdân ale'l-bizân*. Zencilerin beyazlara karşı üstünlük iddialarını ele alır (nşr. A. Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde). 6. *Kitâbü'r-Recül ve'l-mer'e*. Erkeklerle kadın arasındaki farklardan bahseder (bk. Şeşen, *TED*, I, 261-262). 7. *Müfâharetü'l-cevârî ve'l-gülmân* (nşr. Pellat, Beyrut 1957; A. Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde). 8. *el-Bursân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân*. Sakat ve hastalıklı olan meşhur kişileri konu edinir (nşr. M. M. el-Hûlî, Kahire 1972). 9. *Kitâbü'l-'Arab ve'l-mevâlî*. Müellif bu eserinde Araplar'ın üstünlü-

ğünü ispata çalışır (bk. Şeşen, *TED*, I, 239). 10. *Kitâbü'l-Esmâ' ve'l-kunâ ve'l-el-kâb ve'l-enbâz* (bk. Şeşen, *TED*, I, 239). 11. *Kitâbü'z-Zer' ve'n-naḥl ve'z-zeytûn ve'l-a'nâb*. Bitkilere dair önemli bir eser olup zamanımıza kadar gelmemiştir (bk. Şeşen, *TED*, I, 270-271). 12. *Kitâbü'l-Ḳavl fi'l-biğâl*. *Kitâbü'l-Ḥayevân'a* ek olarak yazılmış olup katırları konu edinir (nşr. Pellat, Kahire 1955; A. Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde). 13. *Kitâbü'l-Büldân*. *Kitâbü'l-Emsâr ve'acâ'ibü'l-büldân* adıyla da bilinen eser (Şeşen, *TED*, I, 243) Mekke, Medine, Basra ve Küfe gibi şehirlerin ahalisinden ve onların mezîyetinden bahseden bir coğrafya ve folklor kitabıdır (nşr. Sâlih Ali, Bağdad 1970).

Şöhreti ve Tesiri. Çirkinliği yanında nücteciliğiyle de Arap edebiyatında birçok fıkra ve hikâyeye konu olan Câhiz, daha hayatta iken şöhretin zirvesine ulaşmış nâdir şahsiyetlerden biridir. Çağdaşı Ebû Hiffân'a, "Câhiz seni perişan etti, onu niçin hicvetmiyorsun?" denildiğinde, "Benim aklımdan zorun mu var! Vallahi, sabahleyin aleyhimde bir risâle yazsa akşam olmadan şöhreti Çin'e ulaşır" cevabını vermiştir. Câhiz bir beytinde, "Ben den önce birçok kimse ileri mesafeler katettiysen de önemi yok, ben yavaş yavaş yürüyerek onların hepsini geçtim" der. Üç büyük şahsiyete sahip olduğu için Arap milletine gıpta ettiğini söyleyen Sâbit b. Kurre, çeşitli üstünlüklerini anlattığı Hz. Ömer ile Hasan-ı Basrî'den sonra üçüncü kişi olarak müslümanların hatibi, edibi ve kelimcilerin hocası saydığı Câhiz'in adını zikreder (Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XVI, 95-98). Daha sonraki nesiller içinde kendisini taklit eden *el-Kâmil* müellifi Müberred (ö. 285/898), coğrafyacı İbnü'l-Fakih (ö. 289/902'den

sonra), İbrâhîm b. Muhammed el-Beyhâkî (ö. 320/932), meşhur edip Ebû Mansûr es-Sealîbî (ö. 429/1038), eserlerinden iktibaslarda bulunan, başta Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 345/956) olmak üzere Kazvîni (ö. 682/1283) ve Demîrî (ö. 808/1405) gibi birçok takipçisi olan Câhiz, İslâm kültürünün yayıfladığı çağlarda ihmal edilmişse de XIX. yüzyılda Avrupa'da başlayan şarkiyat incelemeleri ve İslâm dünyasındaki uyanış ile eserleri araştırılarak birçok yayımlanmış, bir kısmı da Batı dillerine ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ch. Pellat, Câhiz ve eserleri konusunda önemli çalışmalar yapmış ve bunların bir kısmını Batı kültürüne kazandırmıştır. Bunun dışında Câhiz'in hayatını, eserlerini ve ilmî şahsiyetini inceleyen çeşitli araştırmalar mevcuttur. Muhammed Abdül-mün'im Hafâcî'nin *Ebû 'Osmân el-Câhiz* (Beyrut 1982), Cemîl Cebrî'nin *el-Câhiz fi ḥayâtih ve edebih ve fikrih* (Beyrut 1974), Ahmed et-Tavîlî'nin *Ebû 'Osmân el-Câhiz* (Tunus 1983), Sellûm Dâvûd'un *en-Nakdû'l-menhecî inde'l-Câhiz* (Beyrut 1986), Fevzî Halîl Atavî'nin *el-Câhiz dâ'iretü ma'ârifî aşrih* (Beyrut 1971), Muhammed es-Sagîr Benâ-nî'nin *en-Nazariyyâtü'l-lisâniyye ve'l-belâgiyye ve'l-edebiyye inde'l-Câhiz* (Beyrut 1986) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA:

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 98, 145-146; II, 59, 61, 164; III, 1-50, 58, 235-236, 374-375; a.mlf., *Kitâbü'l-Ḥayevân*, I, 11, 89-91, 93-94; III, 360; IV, 71, 208-209; V, 373; a.mlf., *Kitâbü'l-Buhalâ'* (nşr. Tâhâ el-Hâcîrî), Kahire 1963, s. 24-38, 108; a.mlf., *Fezâ'ilü'l-Etrâk: Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 11-21; a.mlf., *Resâ'ilü'l-Câhiz* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1964; a.mlf., *Risâle fi beyâni mezâhibi's-Şi'a* (nşr. Sendûbî, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde); Hayyât, *el-İntişâr*, s. 70 vd.; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), İstanbul 1930, s. 342-343, 408-555; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Meynard), VIII, 33-36; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), bk. İndeks; Askerî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm — Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1952, s. 5; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fırak* (nşr. İzzet Atâr), Kahire 1367/1948, s. 105-107; Hatîb, *Târîḥu Bağdâd*, XII, 213-219; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, I, 195-199; Bediüzzamân el-Hemedânî, *el-Maḳâmât*, Beyrut 1921, s. 72-73; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XVI, 74-114; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, V, 97-99; İbn Hallikân, *Vefeyât* (Abdülhamid), I, 413; III, 140-144; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 195; IV, 155-157; Aynî, *İḳdû'l-cümân*, TSMK, III, Ahmed, nr. 2911, IX, vr. 72^a-73^b; Sendûbî, *Edebü'l-Câhiz*, Kahire 1350/1931; Brockelmann, *GAL*, I, 158-160; *Suppl.*, I, 239-247; a.e. (Ar.), III, 114; H. el-Fâhûrî, *el-Câhiz*, Beyrut 1953; Ch. Pellat, *Le*

Milieu basrien et la formation de Câhiz, Paris 1953, s. 136, 242; a.mlf., *The Life and Works of Jâhiz*, London 1969; a.mlf., "al-Câhiz Jigé par la postérité", *Arabica*, XXVII/1, Leiden 1956, s. 1-67; a.mlf., "Câhiziana III., essai d'inventaire de l'oeuvre Câhizienne", a.e., III (1957), s. 147-180; a.mlf., "Nouvel essai d'inventaire de l'oeuvre Câhizienne", a.e., XXI/2 (1960), s. 117-164; a.mlf., "Une risâla de Câhiz sur le-snobisme-et l'orgueil", a.e., XIV/3 (1967), s. 259-283; a.mlf., "al-Djâhiz", *EI*² (Fr.), II, 395-398; M. Adad, "Le Kitâb al-Tarbi' wa-l-tadwîr d'al-Gâhiz", *Arabica*, XIII/3 (1966), s. 268-294; XIV/1 (1967), s. 32-59; XIV/2 (1967), s. 167-190; XIV/3 (1967), s. 298-319; Cemil Cebr, *el-Câhiz*, Kahire 1959; Sezgin, GAS, III, 368-375; VII, 240-241, ayrıca bk. ciltlerin sonundaki indeksler; Fevzi Atavî, *el-Câhiz*, Beyrut 1971; Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 92, 93, 95; Muhammed Abdülümün'im Hafâcî, *Ebû 'Osmân el-Câhiz*, Beyrut 1982; "Eine Biographie über al-Gâhiz", *RAAD*, IV (1929), s. 203-217; Ramazan Şeşen, "Câhiz'in Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları", *ŞM*, VI (1966), s. 113-134; a.mlf., "Câhiz'in Eserleri Hakkında Bâzi Yeni Malzemeler", *TED*, I (1970), s. 231-272; a.mlf., "Câhiz'in Eserlerinde Farsça Kelimeler", *ŞM*, VII (1972), s. 137-181; "Câhiz", *İA*, III, 12-14.

RAMAZAN ŞEŞEN

Kelâmî Görüşleri. Nazzâm ekolünde yetişen ünlü Mu'tezile âlimlerinden biri olan ve hocasından sonra Basra Mu'tezilesi'nin reisi kabul edilen Câhiz bilgi problemi, tabiat felsefesi, ilâhî sıfatlar, kullanın fiilleri, nübüvvet ve imâmet başta olmak üzere kelâm ilminin konusuna giren önemli problemlerle ilgilenmiş, ayrıca Zeydiyye, Râfıza, İbâziyye, Süfriyye, Cebriyye, Cehmîyye gibi itikadî mezheplerin görüşlerini nakledip tenkide tâbi tutmuş büyük bir kelâm âlimidir. Kelâma ve mezheplere dair yazdığı yirmiyi aşkın eserin pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Her ne kadar Ebû'l-Hüseyin el-Malatî gibi bazı müellifler Câhiz'in bir kelâm âlimi olmadığını ileri sürmüşlerse de Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimleri onu ekol kurmuş bir kelâmcı olarak kabul etmişlerdir. Câhizîyye adı verilen bir grubun ona ait görüşleri benimsemiş olduğunun nakledilmesi de bu kanaati desteklemektedir. Çağdaşlarından İbn Kuteybe Câhiz'i döneminin son kelâmcısı olarak gösterir ve onun, muarızlarına ait açıkları yakalayıp gösterdiğini, delilleri en güzel şekilde kullandığını, birbirine zıt görüşleri bile başarıyla savunabilecek kadar usta bir tartışmacı olduğunu, nitekim ilme, mantığa ve tarihî gerçeklere ters düşen bazı Şîî görüşler karşısında Ehl-i sünnet'i savunduğunu, bazan da bunun aksini yaptığını belirtir

(*Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 59). Yaşadığı dönemde zındıklar, Mecûsiler ve Maniheistler'le münazaralar yaparak İslâm dinini dirayetle savunan Câhiz, diğer dinler ve felsefî görüşler karşısında müslümanların inançlarını yok olmaktan kurtaranların kelâm âlimleri olduğunu, bu sebeple kelâm ilmiyle meşgul olacak kimselerin felsefe ve tabiat ilimlerini de öğrenmeleri ve bunların verileriyle itikadî esasları desteklemeleri gerektiğini belirtir. Ayrıca ona göre kelâm âlimleri nasları, özellikle hadisleri objektif bilgi vasıtalarının ışığı altında incelemeli, bu ölçülere uymayan haberleri reddetmelidirler (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 11; II, 134; VI, 206). Câhiz'in bazı kelâmî görüşleri şöylece özetlenebilir:

1. Bilgi Problemi. Bilgi kaynakları duyular, akıl ve haberden ibarettir. Duyular vasıtasıyla idraki gerçekleştiren nefis olduğuna göre bütün duyular tek cinse irca edilmelidir. Bununla birlikte algılanacak hususlar farklı olduğundan farklı idrakler meydana gelmektedir. Üzerinde ittifak edilmeyen haberler güvenilir bilgi kaynağı sayılamaz. Aynı konudaki farklı rivayetlerin doğru olanını belirleyebilmek için onları tarihî olaylarla karşılaştırmak ve akıl tenkitten geçirmek lâzımdır. Buna göre birbiriyle çelişen veya aklın gerçekleşmesini imkânsız gördüğü haberlerin sahih sayılan ölçüler içinde rivayet edilmiş olması onları kabul etmeyi gerektirmez. Akıl her ne kadar duyu ve haber desteğinden yoksun olduğu takdirde bazan gerçeği kavramakta yetersiz kalabilirse de duyuların yanlışması ve haberin sahih olmaması muhtemel olduğundan bilgi kaynaklarının en güvenilir olanı yine de aklardır. Bu sebeple gözün gösterdiğine değil aklın hükmettiğine itibar etmek daha doğrudur (*el-'Osmâniyye*, s. 6, 31, 42, 50, 116; *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 207; III, 238; Eş'arî, s. 340, 341). Sözü edilen bilgi vasıtalarıyla kazanılan bilgilerin zihinde şekküllü yaratılışın bir gereği olarak tabii ve zaruridir. Gözünü açan insanın karşısındaki objeyi görmesi zorunlu olduğu gibi akletme gücünü nazarı konulara yöneltip düşünenlerin belli sonuçlara ulaşması da zorunludur. Bilginin oluşumunda insanın etkisi, duyularını ve akletme gücünü kullanma iradesiyle sınırlıdır. Ancak insanların yaratılışları ve dolayısıyla istidatları farklı olduğundan farklı düzeyde veya keyfiyette bilgilere ulaşmaları tabiidir.

2. Ulûhiyet. Âlemin aslı Allah tarafından yaratılmış olup bütün varlıklar çeşitli birleşimler sonucu meydana gelmiş ve her varlık, cevherinde bulunan hâkim özelliğe göre oluşmuştur. Madde hiçbir zaman yok olmaz, sadece arazıları değişir ve bozulur (İbnü'l-Arabî, s. 111; Ahmed Emîn, III, 135).

Her insan Allah'ın varlığına iman etmesini sağlayacak zaruri bilgiye doğuştan sahiptir. Allah'ın varlığını benimsemeyenler ya gerçek karşısında direnen inatçı kimselerdir veya gerçeği bilmekle beraber kendi kanaatlerine aşırı bağlılıktan doğan bunalımın bir sonucu olarak gerçeği bildiklerinin farkına varamayanlardır. Maddenin cevheri ve nitelikleri üzerinde akıl yürüterek âlemin engin bilgiye ve eşsiz güce sahip bir yaratıcısı bulunduğu sonucuna ulaşmak insan için mümkün olmakla birlikte bu herkesin altından kalkamayacağı kadar zor bir yükümlülüktür. Bundan dolayı Allah'ın varlığına inanmak için gereken bilgi her insana doğuştan verilmiştir; yani insanların Allah hakkındaki ilk bilgileri tecrübe değil "apriorik" bilgidir (*el-'Osmâniyye*, s. 255; Ebû'l-Kâsım el-Belhî, s. 73).

"Allah'ın ilmi ve iradesi vardır" demekle O'nun âlim ve mürid olduğunu söylemek benzer hükümlerdir. İkisi de hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığı, unutmama, yanlışlama, bilgisizlik, mecburiyet ve mağlûbiyetin Allah hakkında düşünülmececeği anlamına gelir. Allah kulları için aslah* olan fiilleri terketmeye, yalan konuşmaya, zulmetmeye, müminlere ve çocuklara azap etmeye gücü yetmekle nitelendirilemez; zira bütün bunlar O'nun hakkında düşünülmesi imkânsız olan eksiklik ve ihtiyaç emareleridir.

Kulların fiilleri tabii yolla (bir nevi tevfid*) meydana gelir, bu hususta fiili yapmayı istemek dışında kulun bir fonksiyonu yoktur. Fiilin meydana gelmesinde etkili olan güç (istitâat) fiilden önce mevcuttur. Nitekim Hz. Süleyman'ın isteği üzerine bir cinnin (ifrit) Belkıs'a ait tahıta kısa süre getirme gücüne sahip olduğunu söylemesi (en-Neml 27/39), bu hususun önemli delillerinden biridir (*Kitâbü'l-Hayevân*, II, 192; Eş'arî, s. 407).

3. Nübüvvet. Akıl bilgi kaynaklarının en mükemmeli olmakla birlikte tek başına yeterli değildir. Bundan dolayı insanlar dinî ve dünyevî konularda gerekli bilgileri kendilerine sağlayacak başka bir kaynağa muhtaçtır ki bu peygamberler vasıtasıyla gelen vahiydir. Ne var